

MƏRUZƏLƏR

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SEQMENT VƏ SUPERSEQMENT SƏS ƏVƏZLƏNMƏLƏRİ

Sədaqət Abbasova

Azərbaycan Universiteti

sadagat.abbasova@au.edu.az

Azərbaycan və ingilis dillərində praktik təcrübədən çıxış edərək fonetik üslubiyyatının seqment və superseqment bölmələrini ayırmaq və tədqiq etmək mümkündür. Bu tezisdə biz qey edilən məsələlərə həm nəzəri, həm də nümunələr əsasında diqqət çəkməyə çalışacağıq. Ümumi dilçilikdə fonetik üslubiyyat seqment və superseqment bölmələrinə ayrılrsa da, onları fərqli faktorlar müəyyən etsə də, mətn daxilində hər iki üslubi çalar sıx şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir.

İngilis və Azərbaycan dilləri ayrı-ayrı dil qruplarında olmasına baxmayaraq, fonetik üslub baxımından bu dillə arasında da oxşarlıqlar və fərqlililər müəyyən edib müqayisələr aparmaq mümkündür. Bu tarixi inkişaf, leksikologiya, sintaksis müstəvisində olmasa da, fonetik müstəvidə daha çox mümkündür.

Çünki biz burada dilin ahəngdarlığından və bu ahəngdarlığın doğurduğu fonetik üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs edirik. Azərbaycan dilinin aid olduğu aqlütinativ dillərdə fonetik üslub yaradan ahəng qanunu və iltisəqilik məsələsi tarixən müxtəlif dilçilərin diqqətini çəkmiş və onlar bu hadisəyə müxtəlif aspektlərdə dəyər vermişdir. Məsələn, “İltisəqilik–sinharmonizm” qarşılıqlı şərtləndirmə modelində mütləqliyin mümkünsüzlüyünü önə sürən A.A.Reformatiski və V.A.Vinoqradovun T.A.Bertaqayevə verdikləri cavabda “sinharmonizmin dağılması”nın onun “tipoloji mahiyyətli superseqment hadisə olması”nı inkar etmədiyi önə sürmüş və bu kimi halların tamamilə fərqli müstəvidə qərar tutan problemlərlə, yəni “ən son morfoloji tendensiyalarla, konkret olaraq fuziyanın inkişafı məsələsi” ilə bağlı olduğunu bildirmişlər. Bu sahədə sistemli araşdırma aparan Aytən Hacıyeva məsələyə bu şəkildə münasibət bildirmişdir: “Göründüyü kimi, sinharmonizmin aqlütinativ təmayülün formalaşmasında və ayrı-ayrı dillərdə mövcudluq sürdürməsində önəmli rol oynaması və eləcə də, onun (ahəng qanununun) iş əmsalı ilə aqlütinativ dil sistemindəki flektiv təbiətli tipoloji sapma elementlərinin çəkisi arasında müəyyən bağlılığın müşahidə edilməsi bu fonetik qanunun tipoloji mahiyyətinə xüsusi diqqət ayrılmasını tələb edir” [2, s.61].

Ahəngdarlıq geniş anlayış olub, mahiyyət etibarilə fonika sahəsində üslubi normalar anlayışı ilə birləşir. Nitq səslərinin ahəngdar düzülüşü sözlərin elə seçimidir ki, öz-özlüyündə nitq kəsinin ekspressiv gücləndiricisi kimi, yaxın, lakin öz aralarında bərabər olmayan evfoniya, alliterasiya, assonans, onomatopeya formasında çıxış edə bilər. Hər bir milli dilin səs quruluşu fərdi olduğu

qədər də ahəngdardır. Bu ahəngdarlıq yalnız bədii dildə deyil, bütünlükdə dil sistemində özünü göstərir.

Bu məsələ flektiv dillərdə umlaut hadisəsi ilə daha yaxından səsləşir. Flektiv dillərdə söz kökünün birinci saiti, buna R.Yakobsonun termini ilə desək, zondervokal, hansı ahəngdə köklənibsə, sonra gələn və ya ona əlavə olunan saitlər, demək olar ki, o kökdə köklənir. Germanist araşdırmaçı F.Yadigar “dilçilik elmində bu həmahəngliyin ahəng qanunu adlandırıldığına” diqqət çəkərkən flektiv dillərdə sözə qoşulan şəkilçinin saiti söz kökündəki saiti öz məxrəcində kökləməyə meyl ediyini bildirmiş və buna germanistikada umlautlaşma hadisəsi deyildiyini vurğulamışdır.

Biz fonetik üslubiyyatda seqment sahəyə səssimvolizmi, nitq səslərinin fonouslubi xüsusiyyətləri, superseqment sahəyə prosodik xüsusiyyətləri aid edəcəyik.

Fonetik üslubiyyatın ifadə vasitələrinə nitqin seqment üslubi ifadə vasitələrindən olan alliterasiya, assonans, qafiyə, ritm, səstəqlidi, ahəngdarlıq, səssimvolizmi ilə yanaşı, superseqment ifadə vasitələrindən intonasiya, pauza, vurğu, tələffüzün müxtəlif emosional-üslubi çalarları aid edilmişdir.

Superseqment hadisələrədən olan tələffüz üslubi faktor kimi geniş imkanlara malikdir. Azərbaycan dilində bədii müstəvidə şeirlərin qulaq qafiyələnməsini buna əyani misal hesab edə bilərik:

*Çəkilmış qəlbinə əskidən min dağ,
Titrəyir eşqini anan hər dodaq,
Yayılır şikəstə səsləri dağ-dağ,
Nə söylər bu qərrib dillər, a dağlar?..
(A.İldırım)*

Bu misalda “dağ, dodaq” sözləri fonetik üslub yaradan seqment hadisə kimi dəyərləndirilə bilər.

Biz bu nümunəyə paralel olaraq ingilis dilində V. Şekspirin 7-ci sonetindən aşağıdakı misalı təqdim edə bilərik:

*So thou, thyself out-going in thy noon,
Unlook'd on diest, unless thou get a son.*

Göründüyü kimi burada da misraların sonundakı sözlər quruluş baxımından fərqlənsələr də onları orfoepik məqam ahəngdar edir.

Məsələnin daha geniş şəkildə araşdırılması üçün növbəti mərhələdə dil normasına çevrilmə ehtimalı olan dəyişiklikləri izləmək ən optimal yollardan biri kimi görünür, başqa sözlə, orijinala maksimal yaxın şəkildə yazıya alınmış canlı danışığın öyrənilməsi seqment və supersqment faktorlarını daha qabarıq şəkildə üzə çıxarır.

Bu məsələ ilə bağlı N. Hacıyevanın tədqiqatlarında bəhs edilməkdədir. N. Hacıyeva araşdırmalarında vurğulayır ki, daha öncələr bildirdiyimiz kimi, subyektivizmdən kənar – tam obyektiv şəkildə, yəni müəllif fərdiyyətindən doğan üslubi özəlliklərlə yüklənməyən, xalqın dil təfəkkürü süzgəcindən keçərək arınmış və onun (dil)in norma çərçivələri ilə sərhədlənməyən ən saf halını qoruyub saxlayan folklor nümunələri dil quruluşundakı müxtəlif dövrlərə aid tipoloji tendensiylərin araşdırılması üçün əvəzsiz məxəz rolunu oynayır. Problemlə bağlı tədqiqata cəlb

etdiyimiz xalq yaradıcılığı örnəkləri bizə istər “dil-norma-nitq” modeli əsasında reallaşan arasıkəsilməz regenerasiya, istərsə də tipoloji müstəvidəki təkamül prosesləri ilə əlaqədar ümumi səciyyə daşıyan bəzi nəticələrə gəlməyə imkan verir [6, s.78].

Bizim seqment və superseqment hadisələrini izlədiyimiz Azərbaycan və ingilis dillərində bəzən fonemlərin sözdəyişmə xüsusiyyəti də fərqli təzahür etdiyindən eyni halı hər iki dil üçün keçərli hesab edə bilmərik. Çünki ahəngdarlıq ümumi anlayış olsa da, ahəngi formalaşması prosesi dilin özlənəməxsusluğu ilə də bağlı olur. Məsələn əlinizi ağzınızın önünə tutaraq ingilis dilində “pot” deyin. Bir hava axını hiss edəcəksiniz. İndi isə “spot” deyin. Hava axını hiss etməyəcəksiniz. Hava axını aspirasiya olunmuş səsi göstərir. Ancaq biz onlar arasındakı fərqi görmürük, çünki İngilis səs sistemində [pʰ] yazılan aspirasiya edilmiş p həmişə hecaların əvvəlində gəlir (məsələn, “magpie”), halbuki aspirasiya olunmamış p, yazılmış [p] digər hər yerdə olur. İngilis dilindəki aspirasiyanın fonematik bir ziddiyyət olmadığını söyləyirik. Səs təzadının fonemik olub-olmadığını izah etməyin yolu minimal cütlüklərə - yalnız bu səs kontrastında fərqlənən, lakin fərqli məna verən sözlərə baxmaqdır. Biri nəfəs alaraq “spot” deyərsə, dil daşıyıcısı olduğunuz halda onun nə demək istədiyini yenə də biləcəksiniz; onların bir növ gülməli aksentə malik olduqlarını düşünəcəksiniz. Digər tərəfdən Tay dil daşıyıcısı onların tamamilə fərqli bir söz tələffüz etdiklərini düşünəcəkdir (əgər bu bir sözdürsə). Kontekstdən başqa bir şey bilmədən hansı mənada hansı səsin görünəcəyini (mənasını bilmədən) qətiliklə proqnozlaşdırma bilsəniz, bu fonemik deyildir.

(Daha sadə dillə desəm, nəfəs almadan “pot” desək, insanlar “bot” dediyimizi zənn edəcəkdir, çünki ingilis dilində əsl səs fasilələri yoxdur. Sadəcə belə düşünürük, çünki bu şəkildə yazırıq) [8].

Göründüyü kimi, Fonetik üslubun ifadə vasitələrinə nitqin seqment üslubi ifadə vasitələrindən olan alliterasiya, assonans, qafiyə, ritm, səstəqlid, ahəngdarlıq, səssimvolizmi ilə yanaşı, superseqment ifadə vasitələrindən intonasiya, pauza, vurğu, tələffüzün müxtəlif emosional-üslubi çalarları aid edilə bilər. Seqment və superseqment ifadə vasitələri bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır və onlar universal statusa malikdirlər.

Açar sözlər: fonem, seqment, superseqment, umlaut, səs, tələffüz.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi Dilçilik, Bakı, 2006.
2. Hacıyeva A. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya, 2007.
3. Yadigar F. Fonetika və fonologiya məsələləri, 1993, s.50.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 2007.
5. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları, Bakı, 2012.
6. Hacıyeva N. Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyəti, 2018.
7. Виноградов В.А., Реформатский А.А. Синграмонизм, ударение и просодия слова, Вопросы языкознания, 1969, №1, ст.125.